

INTEGRACJA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ – MOŻLIWOŚCI I BARIERY

Rozprawy Społeczne, Nr 1 (VII), 2013

Beata Wołoskiuk

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Wołoskiuk B. (2013), *Integracja osób z niepełnosprawnością – możliwości i bariery*. Rozprawy Społeczne, 1 (VII), s. 69-73

Streszczenie: Integracja pozwala na godne życie osób z niepełnosprawnością. Prezentowany artykuł przedstawia pojęcie integracji, która jest szansą na normalizację życia osób z niepełnosprawnością. Ukazano ideę integracji osób z niepełnosprawnością. Przedstawiono uwarunkowania procesu edukacji integracyjnej z uwzględnieniem charakterystyki osobowości pedagoga specjalnego. Omawiając integrację społeczną wskazano na znaczenie aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Praca pełni w tym przypadku rolę nie tylko zawodową, ale rewalidacyjną i psychologiczną. W artykule zwrócono uwagę na bariery uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym.

Słowa kluczowe: integracja, niepełnosprawność, edukacja, wychowanie

Integracja szansą na normalizację życia osób z niepełnosprawnością

Pojęcie integracji możemy wyjaśnić jako proces scalania, czy też łączenia w całość.

Integrację dotyczącą osób z niepełnosprawnością możemy rozpatrywać w wąskim rozumieniu, jako zagwarantowanie tym osobom prawa do edukacji i pracy w normalnych strukturach społecznych. W szerokim rozumieniu, integracja jest procesem polegającym na przygotowaniu osób niepełnosprawnych do życia w społeczeństwie, jak również kształtowanie właściwych relacji interpersonalnych między osobami sprawnymi i niepełnosprawnymi (Sowa 2003).

A. Hulek uważa, że integracja „wyraża się w takim wzajemnym stosunku pełnosprawnych i niepełnosprawnych, w którym respektowane są te same prawa, w którym stwarzane są dla obu grup identyczne warunki maksymalnego wszechstronnego rozwoju. Celem integracji jest bowiem umożliwienie poszkodowanym na zdrowiu osobom prowadzenia normalnego życia i możliwie na tych samych zasadach, jak i innym członkom określonych grup społecznych. Integracja zakłada udostępnienie młodzieży upośledzonej na zdrowiu korzystanie ze wszystkich stopni szkolnictwa - podstawowego, ogólnokształcącego i zawodowego, zdobyczy kulturowych i form czynnego wycieczek, z których korzysta młodzież zdrowa” (Hulek 1997 s. 492-493).

Celem integracji jest przygotowanie osób z niepełnosprawnością do godnego życia w otwartej społeczności oraz aktywnego podejmowania różnorodnych społecznych ról rodzinnych, zawodowych i kulturalnych (Dykcik 2003). Każdy człowiek, bez

względem na wielkość swojej dysfunkcji pozostaje zawsze osobą. Człowiek posiada swą godność i wartość, która przysługuje mu z natury. Warto odwołać się do personalizmu¹, który zakłada, że rozwój osoby ludzkiej jest celem życia społecznego a wartości osobowe stawiane są przed wartościami ekonomicznymi i strukturami społecznymi.

W historii ludzkości możemy obserwować zmiany postaw społeczeństwa w stosunku do osób niepełnosprawnych. W starożytności wykluczano niepełnosprawnych ze społeczeństwa, a nawet uśmiercano. Pewne zmiany nastąpiły w średniowieczu, pod wpływem nauki Kościoła dotyczącej miłości bliźniego. Zaczęła rozwijać się działalność charytatywna, która obejmowała osoby niepełnosprawne. Działania jednak w tym okresie ograniczały się do zaspokajania podstawowych potrzeb biologicznych człowieka. Pod koniec XVIII wieku możemy zaobserwować powstanie pierwszych szkół dla osób niewidomych i głuchych (Sowa 2003). Po drugiej wojnie światowej wraz z pojawieniem się pojęcia „integracji społecznej” i „reintegra-

¹ Pojęcie „personalizm” zostało po raz pierwszy użyte przez F. Schleiermachera (1799) na oznaczenie poglądu, w którym Bóg jest istotą osobową, odrębną od całego wszechświata i posiada boskie podmiotowe działania. Współczesny personalizm obejmuje różne nurty: tomistyczny, aksjologiczny, egzystencjalny, społeczno - ekonomiczny. Analiza treści „personalizmu” pozwala wyróżnić stronę metafizyczną (podkreśla się osobową naturę istoty bytu), epistemologiczną (oznacza poznanie oparte na wspólnym źródle myśli i rzeczy w istocie bytu, a wyrażające się poprzez osobowość), etyczną (wiara w obiektywność wartości idealnych, podkreśla się doniosłość etycznych doświadczeń, w samej osobowości tkwią możliwości stwarzania nowych przyczyn i nowych skutków), teologiczną (odwołuje się do pojęcia wszechmocnego i absolutnego Boga osobowego). Każdy nurt podkreśla rolę i wartość osoby ludzkiej ze względu na nią samą. Do współczesnych personalistów chrześcijańskich możemy zaliczyć: J. Maritaina (1882-1973), G. Marcela (1889-1973), E. Mounier (1905-1950), K. Wojtyłę - Jana Pawła II (1920-2005). (Por. S. Chrobak, *Koncepcja wychowania personalistycznego w nauczaniu Karola Wojtyły - Jana Pawła II*, Warszawa 1999, Wydawnictwo Salezjańskie, s. 11-12; S. Kowalczyk, *Człowiek w myśli współczesnej. Filozofia współczesna o człowieku*. Warszawa 1990, s. 377; Tenże, *Zarys filozofii człowieka*, Sandomierz, Wydawnictwo Diecezjalne 1990, s. 16-26).

Adres do korespondencji: Beata Wołoskiuk, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: beata@wolosiuk.com

cji społecznej”, nastąpił rozwój idei i praktycznych rozwiązań dotyczących integracji osób z niepełnosprawnością. Dania, Niemcy oraz USA to państwa, w których najwcześniej nastąpił rozwój kształcenia integracyjnego (Szczepaniak 2007). W Polsce idea integracji w edukacji rozwinęła się dopiero w pierwszej połowie lat 90.

Integracja dotyczy osób niepełnosprawnych w każdym wieku i obejmuje wszystkie sytuacje życiowe; życie rodzinne, kształcenie ogólne i zawodowe, zatrudnienie, spędzanie czasu wolnego, życie w społeczności lokalnej (Sowa 2003).

Hulek wyróżnia następujące formy integracji:

- lokacyjno-fizyczną (osoba niepełnosprawna włączona jest do grupy osób pełnosprawnych, lecz nie nawiązuje z nimi emocjonalnego kontaktu; osoba niepełnosprawna nie otrzymuje dodatkowego wsparcia);
- społeczno-socjalną (np. uczniowie niepełnosprawni i pełnosprawni spotykają się tylko na ogólnoszkolnych imprezach, wycieczkach);
- funkcjonalną (osoby niepełnosprawne nawiązują bliskie kontakty emocjonalne z pełnosprawnymi) (Sowa 2003).

Pełna integracja to taki model życia, gdzie wszyscy mają równe prawa, bez względu na stopień sprawności. Wymaga to realizacji nie tylko w wymiarze formalno-organizacyjnym i dydaktycznym, ale głównie psychoemocjonalnym (Olszewska 2004).

Bardzo ważne jest, aby osoby niepełnosprawne jak najwcześniej miały możliwość integrowania się z pełnosprawnymi. Integracja pozwala dzieciom niepełnosprawnym nawiązać kontakt z rówieśnikami, pobudza to wiarę w ich własne możliwości, mobilizuje do większego wysiłku. Osoby niepełnosprawne nabierają przez to większej pewności siebie, dowartościowują się. Mogą odnaleźć swoje miejsce w środowisku, co w przyszłości może zaowocować lepszymi i śmielszymi kontaktami z każdą grupą.

Jak słusznie zauważa Olszewska „integracja jest czymś pierwotnym, naturalnym. Stanem idealnym, do którego mamy zmierzać lub, który mamy przywrócić. Grupa, która jest wspólnotą różnorodnych indywidualności gwarantuje najkorzystniejsze warunki rozwoju. Zetknięcie się *innych* (pod każdym względem) uczy lepszego rozumienia wnikliwego poznania siebie” (Olszewska 2004, s.113).

Integracja ułatwia osobom niepełnosprawnym zaspokoić także potrzebę bliskości, uznania, akceptacji. Jak zauważa J. Kirenko, osoby niepełnosprawne znacznie częściej niż ludzie zdrowi są samotne. Osoby te bardzo często podkreślają, że ich potrzeby przynależności, bliskości, kontaktu emocjonalnego i miłości nie zostały zaspokojone (Kirenko 2006). Natomiast spełnienie tych potrzeb bardzo ułatwia osobom niepełnosprawnym zaakceptować swoją sytuację. Integracja pozwala na lepszy rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dziecka. Aktywny udział w codziennym życiu pozwala na rozwój osoby, a w rezultacie na rozwój autonomii.

Kontakt z innymi pełnosprawnymi członkami społeczeństwa pozwala zaspokajać potrzebę autonomii (Korzon 2006). Tak więc rehabilitacja osób niepełnosprawnych powinna polegać na wzajemnych interakcjach niepełnosprawnych ze społeczeństwem, na stopniowym autonomicznym ich włączaniu się do życia społecznego, a więc zintegrowaniu ze społeczeństwem. Zaspokajanie potrzeby autonomii wydaje się możliwe tylko poprzez integrację osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem sprawnym (Dykcik 2001).

Integracja w edukacji

Uczeń niepełnosprawny, który uczy się w szkole ze swoimi pełnosprawnymi rówieśnikami, w większym stopniu rozwija swoje codzienne i zawodowe umiejętności, potrzebne w codziennym życiu i na rynku pracy. Integracja umożliwia dzieciom niepełnosprawnym kontakt z rówieśnikami, pobudza wiarę w ich własne możliwości, mobilizuje do większego wysiłku. Uczniowie niepełnosprawni nabierają większej pewności siebie, dowartościowują się. Mogą odnaleźć swoje miejsce w środowisku, co w przyszłości może zaowocować lepszymi i śmielszymi kontaktami z każdą grupą.

W Polsce edukacja integracyjna zorganizowana jest w dwóch postaciach:

- celowo organizowanych formach integracji (przedszkola, szkoły, klasy integracyjne)
- włączanie osoby niepełnosprawnej do przedszkola, szkoły masowej.

W roku szkolnym 2011/2013 uczniowie posiadający orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego w większości przypadków uczęszczali do szkół podstawowych ogólnodostępnych (59,4%)².

Zespoły Orzekające Poradni Psychologicznej – Pedagogicznej określając potrzeby edukacyjne i pozaedukacyjne dziecka niepełnosprawnego, proponują jaki rodzaj placówki oświatowej byłby najkorzystniejszy dla niesłyszącego dziecka. Ostateczna decyzja o wyborze odpowiedniej formy kształcenia, placówki należy do rodziców lub opiekunów dziecka niepełnosprawnego. Korzystanie z pomocy poradni jest dobrowolne i nieodpłatne. Obecnie integracja uważana jest za najlepszy środek umożliwiający włączenie dzieci z niepełnosprawnością do społeczeństwa. Uważa się, że proces integracji jest korzystny dla wszystkich jej uczestników. Dzieci pełnosprawne obcując z niepełnosprawnymi rówieśnikami uczą się m.in. tolerancji, akceptowania niepełnosprawności, odpowiedzialności, wrażliwości, życzliwości, otwartości, wytrwałości i cierpliwości (Wołosiuk 2006).

Aby kształcenie integracyjne spełniło swoją rolę musi być odpowiednio przygotowane. Uczniowie niepełnosprawni muszą mieć zapewnione odpowiednie warunki edukacji. Potrzebne są:

- indywidualnie dobrane programy edukacyjne, które muszą być dostosowane do możliwości

² Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2011/2012 www.stat.gov.pl

- i potrzeb ucznia;
- b. właściwe metody nauczania;
- c. dodatkowa opieka specjalistów (rehabilitant, logopeda, surdologopeda, psycholog, itp.);
- d. dodatkowa rewalidacja;
- e. odpowiednia baza lokalowa;
- f. odpowiednie pomoce dydaktyczne i oprzyrządowanie;
- g. właściwie dobrane formy sprawdzania wiedzy i przeprowadzania egzaminów (Gołubiew-Koniczna 2006).

W klasie integracyjnej pracuje równolegle dwóch nauczycieli:

- nauczyciel prowadzący,
- pedagog specjalny (pełniący rolę nauczyciela wspomagającego).

Nauczyciel prowadzący organizuje proces dydaktyczny, który powinien konsultować z nauczycielem wspomagającym. Obaj nauczyciele, którzy planują pracę, wspólnie przystosowują program, metody i formy pracy, są w równym stopniu odpowiedzialni za przebieg tego procesu. Nauczyciel wiodący i wspomagający musi uzupełniać swoją wiedzę, doskonalić umiejętności. Nauczyciel wiodący powinien zapoznać się ze specyficznymi problemami uczniów z niepełnosprawnością, natomiast nauczyciel wspomagający musi poznać program, dydaktykę i metodykę pracy w klasie (Flis 2005).

Pedagog specjalny, który pełni rolę nauczyciela wspomagającego w klasie integracyjnej powinien:

- towarzyszyć wszystkim uczniom w procesie nauczania i wychowania;
- służyć uczniom niezbędnymi informacjami i przykładami, które pozwolą na zrozumienie i poznanie pewnych zjawisk i relacji, które zachodzą pomiędzy przedmiotami i zjawiskami;
- wskazać dzieciom źródła poszukiwanej przez nich wiedzy (na poziomie ich percepcji);
- motywować uczniów do wartościowania zgromadzonych doświadczeń;
- uczyć dokonywania wyboru;
- zachęcać uczniów do samodoskonalenia (autorewalidacji) (Minczakiewicz 2004).

Nauczycie oprócz merytorycznego przygotowania powinien być kreatywny i charakteryzować się odpowiednimi cechami osobowości. K. Plutecka proponuje następujące nowoczesne paradygmaty pedeutologiczne, które charakteryzują osobowość pedagoga specjalnego:

1. paradygmat człowieczeństwa (pełne urzeczywistnienie głoszonych poglądów w życiu, bycie człowiekiem dobrym, życzliwym, kochającym, wydobywanie w wychowaniu cech pozytywnych, pełni jego człowieczeństwa);
2. paradygmat autorytetu wyzwającego (należy być autorytetem moralnym i intelektualnym, działania powinny być oparte na wiedzy, wiarygodności, autentyczności, akceptacji i empatii);
3. paradygmat samokształcenia (zarówno do kształcenie zawodowe, jak i ciągłe doskonalenie

etyczne; szczególnie ważne jest, aby pedagog był refleksyjny i twórczy w swoich działaniach; aktualizował i pogłębiał wiedzę; był otwarty na innowacje w zakresie dydaktyki);

4. paradygmat poczucia odpowiedzialności za proces edukacji i wychowania osoby o specjalnych potrzebach edukacyjnych;
5. paradygmat pomocy pomagającemu,
6. paradygmat samoaktualizacji (podejmowanie działań innowacyjnych, kreatywnych, samoaktualizujących; krytyczne ustosunkowanie się do nabywanej wiedzy; wzmacnianie swoich kompetencji praktycznych, jak i moralnych) (Plutecka 2005).

Integracja społeczna

Integracja społeczna w ujęciu pedagogiki specjalnej odnosi się do populacji osób pełnosprawnych i populacji osób niepełnosprawnych. Polega na pełnym uczestnictwie osób niepełnosprawnych we wszystkich przejawach życia indywidualnego i zbiorowego. Możemy wyróżnić kilka płaszczyzn integracji społecznej osób z niepełnosprawnością, mianowicie płaszczyznę integracji:

- rodzinnej,
- lokalnej,
- przedszkolnej,
- szkolnej,
- zawodowej (Sowa 2003).

Integracja społeczna zaczyna się w rodzinie. Bardzo ważne jest, aby rodzice od samego początku włączali dziecko niepełnosprawne w nurt życia społecznego. Powinni zapewnić jak najwcześniej możliwość kontaktowania się z pełnosprawnymi rówieśnikami. Bywa, że powodem izolacji jest niewłaściwa postawa rodziców, którzy bojąc się o swoje dziecko, ogranicza jego kontakty z pełnosprawnymi.

Edukacja powinna być tak zorganizowana i przygotowana, aby osoby z niepełnosprawnością mogły podjąć pracę. Praca odgrywa bardzo ważną rolę w życiu człowieka, co podkreśla Jan Paweł II: „Praca jest dobrem człowieka – dobrem jego człowieczeństwa – przez pracę bowiem człowiek nie tylko przekształca przyrodę, dostosowując ją do swoich potrzeb, ale także urzeczywistnia siebie jako człowiek, a także poniekąd bardziej staje się człowiekiem” (Jan Paweł II 1987, s.21.). W życiu osób niepełnosprawnych, praca oprócz możliwości zarobku pozwala integrować się z innymi, pełnosprawnymi ludźmi. Aktywność zawodowa w przypadku osób niepełnosprawnych pełni funkcję: rewalidacyjną, psychologiczną i zawodową. Pozwala stymulować aktywność. Dzięki pracy wzrasta poczucie własnej wartości każdego człowieka. Praca przeciwdziała marginalizacji, izolacji, patologii i wykluczeniu społecznemu, a zatem zjawiskom sprzecznym z prawidłowym rozwojem i działaniem człowieka. W przypadku osób niepełnosprawnych jest drogą do integracji społecznej i zawodowej (Garbat 2007).

Osoby pełnosprawne nie zawsze chętnie chcą się integrować z niepełnosprawnymi. Kontakt z osobami niepełnosprawnymi powoduje często uczucie zażenowania, bezradności i lęku, że może ich spotkać podobny los. Więzy społeczne są niezwykle istotne w życiu osoby niepełnosprawnej, ponieważ chronią ją przed osamotnieniem i zapewniają zaspokojenie potrzeby przynależności i integracji społecznej (Kirenko 2004).

Bariery integracji

Osoby z niepełnosprawnością ruchową, intelektualną lub sensoryczną, pomimo dotychczasowych działań integracyjnych prowadzonych w naszym kraju, mają utrudnione pełne uczestnictwo w życiu społecznym. Nie zawsze mogą funkcjonować na równych zasadach z innymi osobami. Bywa to spowodowane barierami natury fizycznej, społecznej, kulturowej i edukacyjnej. Bariery uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym, bardzo często tkwią w nich samych. Najczęściej jednak są spowodowane czynnikami zewnętrznymi. Macierz (1999) dzieli je na:

- bariery architektoniczne (fizyczne),
- bariery społeczne,
- bariery kulturowe,
- bariery edukacyjne.

Bardzo często miejsca publiczne, stanowiska pracy są dostosowane do potrzeb i możliwości ludzi pełnosprawnych. Osoby z niepełnosprawnością a przede wszystkim z niepełnosprawnością ruchową wciąż mogą spotkać przeszkody architektoniczne, które utrudniają im przebywanie i przemieszczanie.

Przez bariery społeczne są rezultatem stereotypów, które sprawiają, że osoby z niepełnosprawnością są postrzegane jako gorsze. W związku z tym osoby sprawne niechętnie odnoszą się do obecności niepełnosprawnych w pracy czy też otoczeniu.

Bariery edukacyjne dotyczą procesu dydaktycznego w szkole. Uczeń niepełnosprawny, często narażony jest na stres związany z rywalizacją w obliczu nierównych szans (Macierz 1999).

Ograniczenia uczestnictwa osób niepełnosprawnych w życiu społecznym są spowodowane bardzo często barierami zdrowotnymi, czyli fizycznymi lub intelektualnymi ograniczeniami. Z powodu stanu zdrowia osoby niepełnosprawne nie mogą wykonać wielu czynności. Osoby niepełnosprawne w dalszym ciągu mają niższy poziom wykształcenia, często charakteryzują się wysokim wskaźnikiem bezradności społecznej. Mają problem z przełamaniem bierności, która bywa uwarunkowana lękiem przed rzeczywistością (Kirenko 2006).

Rodzaj niepełnosprawności implikuje odmienne bariery integracji. Osoby niepełnosprawne ruchowo najczęściej mają problemy z barierami architektonicznymi i komunikacyjnymi. Osoby niewidome i niedowidzące mają ograniczony dostęp do środków wizualnych. Zaburzenie słuchu ogranicza

a czasami uniemożliwia komunikację werbalną, co utrudnia porozumiewanie się z osobami słyszącymi. Brak mowy czynne często bywa powodem wykluczenia ze społeczeństwa osób słyszących. Niższe lub brak kwalifikacji osób z niepełnosprawnością intelektualną uniemożliwia podjęcie pracy zawodowej i w związku z tym ogranicza kontakty społeczne tych osób.

Osoby niepełnosprawne mają często niskie poczucie własnej wartości, brak wiary w siebie i w powodzenie. Jest to powodem ich bierności i wycofania się z życia społecznego.

„Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010-2020: Odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier”, podkreśla, iż należy zwiększyć możliwości osób niepełnosprawnych, którzy powinni w pełni korzystać ze swoich praw i uczestniczyć w życiu społecznym. Tak więc, jak słusznie zauważa Majewski: „władze państwowe i samorządowe powinny w pełni realizować politykę Unii Europejskiej w zakresie zapewniania osobom niepełnosprawnym równych szans w zatrudnieniu. Obecna polityka wobec zatrudnienia osób niepełnosprawnych powinna być bardziej aktywna. Służby odpowiedzialne za zatrudnienia powinny poświęcać więcej uwagi poszukiwaniu odpowiednich stanowisk pracy dla osób niepełnosprawnych, a także pomagać pracodawcom w rozwiązywaniu problemów związanych z zatrudnieniem tych osób” (Majewski 2006, s. 54).

Wychowanie do integracji

Jeśli integracja ma właściwie spełnić swoją rolę to musi być właściwie przygotowana. Badania Wiacka pokazują, że nie zawsze funkcjonowanie klas integracyjnych spełnia pożądane oczekiwania: „Dostrzegalny jest brak realizacji zakładanych rezultatów integracji edukacyjnej. Ponadto warto zwrócić uwagę na (...) przykłady negatywnych następstw braku akceptacji ucznia w grupie. To rozszerza problem na możliwe negatywne efekty kształcenia integracyjnego dla uczniów z niepełnosprawnością” (Wiacek 2008, s. 212).

Integracja jako proces rozwoju osób w nią włączonych wymaga stałego monitorowania, wsparcia i weryfikowania. Ważnym warunkiem prawidłowej integracji jest dojrzałość integracyjna środowiska, a więc odpowiednie przygotowanie pedagogów, osób pełnosprawnych i niepełnosprawnych. Należy jak najwcześniej kształtować właściwe postawy społeczne wobec osób niepełnosprawnych. Działania takie powinny być podejmowane w domu rodzinnym, a następnie w przedszkolu i szkole. Należy uwrażliwiać społeczeństwo na potrzeby niepełnosprawnych, aktywizować do działania na rzecz niepełnosprawnych, upowszechniać wizerunek osoby niepełnosprawnej jako pełnoprawnego członka społeczeństwa. Warto podkreślać, że integracja przynosi korzyści nie tylko osobom niepełnosprawnym. Badania prowadzone przez przez Mihilewicz

pokazują jak wiele mogą zyskać osoby zdrowe kontaktując się z osobami niepełnosprawnymi:

- osoby pełnosprawne uczą się życzliwości dla innych, odpowiedzialności, większej tolerancji, przyjaźni z drugim człowiekiem,
- uczą się akceptacji niepełnosprawnych,
- uświadamiają sobie, że każdy powinien mieć takie same prawa,
- osoby sprawne nabywają większej cierpliwości i wytrwałości w różnych codziennych czynnościach (Mihilewicz 2003).

Osoby niepełnosprawne muszą być świadome przysługującym im prawom oraz obowiązkom wynikającym z pełnoprawnego uczestnictwa w życiu społecznym.

Wnioski

1. Integracja jest szansą na normalizację życia osób z niepełnosprawnością.
2. Uczniowie niepełnosprawni muszą mieć zapewnione odpowiednie warunki edukacji.
3. Aktywność zawodowa osób z niepełnosprawnością przeciwdziała wykluczeniu społecznemu.
4. Praca sprzyja procesowi rewalidacji i umożliwia pełne uczestnictwo osób niepełnosprawnych w społeczeństwie.
5. Ograniczenia w uczestniczeniu społecznym są spowodowane najczęściej barierami: architektonicznymi, kulturowymi, edukacyjnymi.
6. Należy kształtować właściwe postawy społeczne wobec osób niepełnosprawnych.

Literatura:

1. Dykcik W. (2003), *Problemy autonomii i integracji społecznej osób niepełnosprawnych w środowisku życia*. W: W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 355-378.
2. Flis R. (2005), *Praca w klasie integracyjnej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
3. Garbat M. (2007), *Aktywność i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych – czynniki, bariery i uwarunkowania*. „Aktywizacja Zawodowa Osób Niepełnosprawnych”, 2-3 (10-11), s. 66-72.
4. Gołubiew-Konieczna M. (2006), *Rodzina i szkoła w edukacji ucznia niepełnosprawnego w systemie integracyjnym*. W: Cz. Kossakowski, A. Krause, S. Przybyliński (red.), *Dyskursy pedagogiki specjalnej. Pomiędzy teorią a praktyką*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińskiego-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 339-347.
5. Hulek A. (red.), (1997), *Pedagogika rewalidacyjna*. PWN, Warszawa.
6. Jan Paweł II (1987), *Laborem Exercens. Tekst i komentarze*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
7. Kirenko J. (2004), *Dylematy wsparcia społecznego osób z niepełnosprawnością*. W: Z. Palak, Z. Bartkiewicz (red.), *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 11-18.
8. Kirenko J. (2006), *Oblicza niepełnosprawności*. Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola w Lublinie, Lublin.
9. Korzon A. (2006), *Społeczeństwo wobec autonomii osób niesłyszących*. W: Z. Palak (red.), *Jakość życia niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131-138.
10. Maciarz A. (1999), *Bariery społecznej integracji*. W: A Maciarz (red.), *Z teorii i badań społecznej integracji dzieci niepełnosprawnych*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, s. 40-50.
11. Majewski T. (2006), *Praca zawodowa – ważny wyznacznik jakości życia osób niepełnosprawnych*. W: Z. Palak (red.), *Jakość życia osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 51-55.
12. Mihilewicz S. (2003), *Postrzeganie integracji przez rodziców dzieci sprawnych i niepełnosprawnych*. W: Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 333-340.
13. Minczakiewicz E. M. (2004), *Nauczyciel i jego rola w integracyjnym systemie kształcenia*. W: G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 225-240.
14. Olszewska B. (2004), *Integracja dzieci i młodzieży szansą na normalizację życia społecznego*. W: G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 107-115.
15. Plutecka K. (2005), *Obraz pedagoga specjalnego w aspekcie nowoczesnych paradygmatów pedeutologicznych*. „Szkoła Specjalna”, 1, s. 113-119.
16. Sowa J. (2003), *Integracja osób niepełnosprawnych*. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 356-360.
17. Szczepaniak R. (2007), *Elementy pedagogiki specjalnej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
18. Wiącek G. (2008), *Efektywna integracja szkolna. Systemowy model uwarunkowań powodzenia w kształceniu integracyjnym*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
19. Wołoszuk B. (2006), *Problemy integracji dziecka niesłyszącego w środowisku wiejskim*. W: J. Bergier, Z. Kubińska, (red.), *Kultura i rekreacja ruchowa w integracji osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 40-45.

INTEGRATION OF PERSONS WITH DISABILITY – POSSIBILITIES AND BARRIERS

Social Dissertations, Issue 1 (VII), 2013

Beata Wołoskiuk

Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska

Wołoskiuk B. (2013), *Integration of persons with disability – possibilities and barriers*. Social Dissertations, 1 (VII), p. 74-78

Summary: Integration provides a worthy life for persons with disability. The presented article depicts the definition of integration that is a chance for normalization of life of disabled persons. The idea of integration of disabled persons has been shown. Also the conditions of process of integrative education have been presented taking into consideration the characteristic of a special pedagogue's personality. While discussing the social integration, the significance of professional activity of disabled persons has been pointed out. Job plays not only an occupational but also a rehabilitating and psychological role. In the article the attention has also been paid to the barriers of disabled persons' participation in social life.

Key words: integration, disability, education, upbringing

Integration as a chance for normalization of life of disabled persons

The notion of integration can be explained as the process of uniting or joining in whole. The integration concerning disabled persons can be analysed in narrow understanding as a guarantee for these persons' right to education and work in regular social structures. In broad terms, integration is a process of preparing disabled persons for living in the society, as well as shaping proper interpersonal relations between them and able-bodied persons (Sowa 2003).

A. Hulek claims that integration "demonstrates itself in such a mutual relation of disabled and able-bodied persons in which the same rights are respected and in which identical conditions of maximum and overall development are being created for both groups. The aim of integration is to enable handicapped persons to lead normal life and, to the extent it is possible, on the same principles like other members of specified social groups. Integration postulates to make all stages of education – elementary, secondary and vocational, cultural heritage and to make forms of active leisure used by able-bodied adolescents available to handicapped youth" (Hulek 1997 s. 492-493).

The aim of integration is to prepare handicapped persons to a worthy life in an open society as well as to active taking various social familial, occupational and cultural roles (Dykcik 2003). Every person, regardless of the size of his/her disability, maintains his or her personal identity. A human has his/her dignity and worth that they are entitled to by na-

ture. It is worth to refer to personalism¹ that states that the development of a human being poses an aim of a social life and that personal values are of more significance than economic ones and social structures.

In the history of mankind we can observe changes of society's attitudes towards disabled persons. In ancient times handicapped people were excluded from societies and even killed. Some changes took place in medieval ages and were influenced by the Church teaching concerning brotherly love. Charity which encompassed also disabled persons started to develop. However, actions taken in this period were restricted to fulfilling basic biological needs of humans. We can observe establishment of first schools for blind and deaf people at the end of 18th century (Sowa 2003). After the World War II together with the appearance of the notion of "social integration" and "social reintegration" the development of ideas and practical solutions concerning the integration of persons with disability occurred. Denmark, Germany and the USA are the first countries where the development of integrative education appeared. In

¹ The notion of "personalism" was used for the first time by F. Schlei-ermacher (1799) to denote the idea in which God is a personal being separated from the whole universe and having divine subject actions. Contemporary personalism encompasses different streams: Thomism, axiological, existential, socio-economic. The analysis of matter of "personalism" lets us distinguish metaphysical side (personal nature of the essence of being is highlighted), epistemological (cognition based on common source of thoughts and things in the entity of being presenting itself throughout the personality), ethical (belief in the objectiveness of ideal values, the importance of ethical experience is highlighted, the possibilities of creation new causes and effects inhere in the very personality), theological (refers to the notion of omnipotent and absolute personal God). Every stream highlights a role and worth of human being considering him or her. To contemporary Christian personalists include: J. Maritain (1882–1973), G. Marcel (1889–1973), E. Mounier (1905–1950), K. Wojtyła – John Paul II (1920–2005). (Por. S. Chrobak, *Koncepcja wychowania personalistycznego w nauczaniu Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Warszawa 1999, Wydawnictwo Salezjańskie, s. 11-12; S. Kowalczyk, *Człowiek w myśli współczesnej. Filozofia współczesna o człowieku*, Warszawa 1990, s. 377; Tenże, *Zarys filozofii człowieka*, Sandomierz, Wydawnictwo Diecezjalne 1990, s. 16-26).

Address for correspondence: Beata Wołoskiuk, Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska, ul. Siderska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: beata@wolosiuk.com

Poland the idea of integration of education appeared in the 1st half of 90's.

Integration concerns disable persons in every age and includes all life situations; family life, general and vocational education, employment, leisure, life among the local society (Sowa 2003).

Hulek distinguishes following forms of integration:

- location and physical (a disabled person is incorporated to the group of able-bodied persons but does not establish emotional contact with them; a disabled person does not get any additional support);
- socio-living (for instance disabled and able-bodied pupils meet only during school parties, trips)
- functional (disabled persons establish close emotional contact with able-bodied) (Sowa 2003)

Full integration is a model of life in which everybody has equal chances regardless to the level of ability. It demands a realization not only in a formal and organizational dimension but also in psycho emotional. (Olszewska 2004)

It is very important that disabled persons have the opportunity to integrate with the able-bodied ones as fast as it is possible. Integration lets the disabled establish a contact with their peers since it stimulates a belief in abilities and mobilizes to more intense effort. Thanks to this disabled people get more confidence and self appreciation. They can find their place in the environment what in future may fruit with better and bolder relations with every group.

As Olszewska rightly observes, "integration is something original and natural. It is an ideal state at which we should aim or which we are supposed to restore. A group which is a community of various individuals guarantees the most beneficial development conditions. Encounter with *others* (in all respects) teaches better understanding thorough self-cognition" (Olszewska 2004, p.113)

Integration makes it easier for disabled persons to address the needs of intimacy, appreciation and acceptance. According to J. Kirenko, disabled persons are lonely more often than able-bodied people. These persons highlight very frequently that their needs of belonging, intimacy, emotional relations and love have not been fulfilled (Kirenko 2006). Whereas fulfilment of these needs facilitates very much the disabled persons accept their situation. Integration lets for better physical, intellectual and emotional child's development. Active participation in everyday life allows the development of a person and in the result self-government evolution. Contact with others able-bodied members of society allows to fulfil the need of autonomy (Korzon 2006). Therefore the rehabilitation of disabled persons should rely on mutual interactions of disabled with society, on gradual autonomic incorporating to the social life and consequently on integrating with the community. Fulfilment of the need of autonomy seems to be possible only by integration of disabled persons with able society (Dykcik 2001).

Integration by education

A disabled pupil who studies in a school with his able-bodied peers, develops his/her social and occupational skills to a larger extent, needed in everyday life and on the job market. Integration enables disabled kids to contact with their peers, stimulates their belief in their own chances and mobilizes to more intense effort. Disabled pupils gain more confidence, appreciate themselves. They can find their place in the environment what may fruit in better and bolder contacts with every group in the future.

In Poland integrative education is organized in two forms:

- deliberately organized forms of integration (kindergartens, schools, integrating classes)
- incorporation of disable person to kindergarten, mass school

In a school year 2011/2012 pupils having a decision about the need of special education in most cases went to elementary open-access schools. (59,4%)².

Psychological and Pedagogical Counselling Centre Adjudication Boards determining educational and non-educational needs of a disabled child suggest what kind of educative agency would be the most beneficial for a deaf child. The ultimate choice of a proper form of education and agency is up to parents or patrons of a disabled child. Benefiting from the help of Counselling Centre is voluntary and free. Presently integration is considered as the best means enabling incorporation of disabled children within the society. It is thought that the process of integration is beneficial for its all participants. Able-bodied children by associating with disabled peers learn for instance tolerance, acceptance of disability, responsibility, sensitivity, kindness, openness, persistence and patience (Wołoskiuk 2006).

In order for the integrative education to be successful it has to be prepared properly. Disabled pupils need to be provided with appropriate conditions of education.

The following is needed:

- a. individually fitted educational programs that must be adapted to the pupil's skills and needs;
- b. appropriate teaching methods;
- c. additional care of specialists (physical therapist, speech therapist, deaf and dumb speech therapist, psychologist and so on and so forth);
- d. additional rehabilitation;
- e. appropriate house base;
- f. appropriate teaching resources and instrumentation;
- g. properly matched forms of checking knowledge and conducting the exams (Gołubiew-Konieczna 2006)

Both teachers work simultaneously in an inclusive class:

- a leading teacher
- a special educator (as a supporting teacher)

² School education and upbringing in a school year 2011/2012 www.stat.gov.pl

A leading teacher organizes the didactic process which should be consulted in a supporting teacher. Both teachers who are planning work, adjust the curriculum, methods and forms of working together, they are equally responsible for the run of this process. Leading and supporting teachers are supposed to complete their knowledge and improve skills. A leading teacher should be familiar with the specific problems of disabled students whereas a supporting teacher has to learn the program, didacticism and methodology of work in class (Flis 2005).

A special educator who is a supporting teacher in an inclusive class should:

- accompany all students in the process of education and upbringing
- serve to students with essential information and examples that let the understanding and learning about some phenomena and relations which occur between objects and phenomena
- point out to children the sources of knowledge they look for (on the level of their perception)
- motivate students to evaluate assembled experiences
- teach how to make choices
- encourage students to self-improvement (Minczakiewicz 2004)

Teacher, apart from content-related preparation, should be creative and characterize with adequate personality traits. K. Plutecka proposes following contemporary paradigms that characterize the personality of a special educator:

1. the paradigm of humanity (full realization of proclaimed in life views, being a good, kind, loving human being, bringing out foster-child's positive traits and fullness of his humanity);
2. the paradigm of triggering authority (be a moral and intellectual authority, actions should be based on knowledge, reliability, authenticity, acceptance and empathy);
3. the paradigm of self-improvement (both occupational and constant ethical development, it is of a special importance that a special educator was reflexive and creative in his or her actions, upgrades and deepened his/her knowledge, was open within a range of didactics);
4. the paradigm of feeling responsibility for a process of education and upbringing of a special education needs person;
5. the paradigm of helping the helper
6. the paradigm of self-upgrading (taking up innovative, creative and self-upgrading actions, critical attitude towards gained knowledge, reinforcement of practical and moral competences) (Plutecka 2005)

Social integration

Social integration in seizure of special pedagogics refers to the population of able-bodied persons and the population of disabled people. It relies on full participation of disabled persons in all displays

of individual and collective life. We can distinguish several levels of integration:

- familial
- local
- kindergarten
- school
- occupational (Sowa 2003)

Social integration begins in a family. It is significant that parents of a disabled child incorporate him or her into the current of social life from the very beginning. They should provide the opportunity to contact with able-bodied peers as soon as it is possible. It happens that the reason of isolation is an incorrect attitude of parents who, being worried about their child, limit his or her contacts with able-bodied.

Education should be organized and prepared in such a way that handicap people could undertake work. Work is very important part of human being's life what is highlighted by John Paul II, "Work is a good of a human being – good of his humanity – since by work a human not only reshapes nature, fitting it to his needs, but also realizes himself as a humane and also somewhat becomes a human"(John Paul II 1987, p.21.). In the life of disabled people work, apart from the opportunity to earn money, lets integrate with different, able-bodied persons. Professional activity in case of disabled people has several functions: rehabilitation, psychological and occupational. It allows to stimulate the activity. Thanks to work self-esteem of each human increases. Work counteracts the marginalization, isolation, pathology and social exclusion, therefore phenomena contradictory to the right development and performance of a human. In case of disabled people it is a way to the social and occupational integration (Garbat 2007).

Able-bodied people are not always eager to integrate with disabled ones. Contact with disabled persons causes very often the feeling of embarrassment, perplexity and fear of meeting the similar fate. Social bonds are extremely significant in the life of a disabled person because they protect her or him from loneliness and provide the satisfaction of belonging and social integration needs (Kirenko 2004).

Integration barriers

People with physical, intellectual or sensory disability, in spite of actions performed in our country hitherto, have difficulties with full participation in social life. They not always can function on equal rights with other persons. It may be caused by barriers of physical, social, cultural and educational nature. Barriers of participating in social life are very often set in disabled people themselves. The most frequently, however, are caused by external factors. Maciarz (1991) divides them into:

- architectural barriers (physical)
- social barriers
- cultural barriers

- educational barriers

Very often public places, work places are adapted to the needs and abilities of able-bodied people. Persons with disability and first and foremost with physical disability can still encounter architectonic obstacles that hamper staying and moving.

Because of social barriers they are the outcome of stereotypes that make disabled people perceived as worse. By reason of which able-bodied persons are not positive about the presence of disabled people in work or close surrounding.

Educational barriers concern the process of education at school. Disabled student is very often exposed to stress connected with the rivalry in face of unequal chances (Macierz 1999).

The limits of participation of disabled people in social life are caused very often by health barriers that are physical and intellectual limits. Because of their state of human health disabled people cannot perform many activities. Disabled people still have lower education level and often characterize with high indicator of social perplexity. They have problem with overcoming the passivity that happens to be conditioned by fear of reality (Kirenko 2006).

The kind of disability implicates diverse barriers of integration. People physically disabled have problems with architectonic and transport barriers. Blind and half-blind persons have limited access to visual means. Hearing disturbance limits and sometimes makes impossible verbal communication what obstructs communication with hearing persons. Lack of speech is very often the reason of exclusion from society of hearing people. Lower or lack of qualifications of intellectually disabled people obstructs undertaking of occupational work and therefore restricts social contacts of these people.

Disabled people very often have low self-esteem, lack of self-confidence and success. It is a cause of their passivity and withdrawal from social life.

“European strategy in case of disability 2010-2020: Renewed commitment to build Europe without barriers” highlights the necessity of enlarging possibilities of disabled people who should fully exercise their rights and participate in social life. Therefore, as Majewski rightly observes “public and municipal authorities should fully realize the politics of European Union within the range of providing disabled people with equal employment chances. Current policy towards the employment of disabled people should be more active. Offices responsible for hiring should draw more attention to search appropriate work places for disabled people and also help employers in solving of problems connected with hiring of these people” (Majewski 2006, p.54).

Upbringing for integration

If the integration is to properly fulfil its role it has to be rightly prepared. Wiącek's research shows that not always functioning of inclusive classes conforms to demanded expectations, “Lack of re-

alization of presupposed results of educational integration is noticeable. Moreover, it is worth to pay attention to examples of negative consequences of lack of acceptance of a student in a group. It extends the problem on possible negative outcomes of inclusive education of students with disability” (Wiącek 2008, p. 2021)

Integration as a process of development of people incorporated to it demands constant monitoring, support and verification. Integrative maturity of the environment which appropriate preparation of pedagogues, disabled and able-bodied people is an important condition of proper integration. It is essential to form proper social attitudes towards disabled persons as soon as possible. Such actions should be taken in family home and then in kindergarten and at school. Society should be sensitized for the needs of disabled people and stimulated to action in the interest of disabled people and spread the image of disabled person as a full member of society. It is worth to highlight that integration is beneficial not only for disabled people. Research conducted by Mihilewicz shows how much able-bodied people can gain by forging relations with disabled persons:

- able-bodied persons learn to be kind towards others, responsibility, tolerance, friendship with the other human
- learn to accept disabled people
- realize that everyone should have the same rights
- able-bodied persons get more patience and persistence in various daily activities (Mihilewicz 2003)

Disabled persons have to be aware of their rights and duties resulting from full participation in social life.

Conclusions

1. Integration is a chance for normalization of life of people with disability.
2. Disabled students need to be provided with appropriate conditions for education.
3. Professional activity of disabled people counteracts social exclusion.
4. Work supports the process of rehabilitation and lets disabled people fully participate in the life of society.
5. Limits of social participation are the most often caused by barriers: architectonic, cultural, educational.
6. Proper social attitudes should be formed towards disabled persons.

Bibliography:

1. Dykcik W. (2003), *Problemy autonomii i integracji społecznej osób niepełnosprawnych w środowisku życia*. W: W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 355-378.
2. Flis R. (2005), *Praca w klasie integracyjnej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.

3. Garbat M. (2007), *Aktywność i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych – czynniki, bariery i uwarunkowania*. „Aktywizacja Zawodowa Osób Niepełnosprawnych”, 2-3 (10-11), s. 66-72.
4. Gołubiew-Konieczna M. (2006), *Rodzina i szkoła w edukacji ucznia niepełnosprawnego w systemie integracyjnym*. W: Cz. Kossakowski, A. Krause, S. Przybyliński (red.), *Dyskursy pedagogiki specjalnej. Pomiędzy teorią a praktyką*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 339-347.
5. Hulek A. (red.), (1997), *Pedagogika rewalidacyjna*. PWN, Warszawa.
6. Jan Paweł II (1987), *Laborem Exercens. Tekst i komentarze*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
7. Kirenko J. (2004), *Dylematy wsparcia społecznego osób z niepełnosprawnością*. W: Z. Palak, Z. Bartkiewicz (red.), *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 11-18.
8. Kirenko J. (2006), *Oblicza niepełnosprawności*. Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola w Lublinie, Lublin.
9. Korzon A. (2006), *Społeczeństwo wobec autonomii osób niesłyszących*. W: Z. Palak (red.), *Jakość życia niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131-138.
10. Maciarz A. (1999), *Bariery społecznej integracji*. W: A. Maciarz (red.), *Z teorii i badań społecznej integracji dzieci niepełnosprawnych*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, s. 40-50.
11. Majewski T. (2006), *Praca zawodowa – ważny wyznacznik jakości życia osób niepełnosprawnych*. W: Z. Palak (red.), *Jakość życia osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 51-55.
12. Mihilewicz S. (2003), *Postrzeganie integracji przez rodziców dzieci sprawnych i niepełnosprawnych*. W: Z. Kazanowski, D. Osik- Chudowolska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 333-340.
13. Minczakiewicz E. M. (2004), *Nauczyciel i jego rola w integracyjnym systemie kształcenia*. W: G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 225-240.
14. Olszewska B. (2004), *Integracja dzieci i młodzieży szansą na normalizację życia społecznego*. W: G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 107-115.
15. Plutecka K. (2005), *Obraz pedagoga specjalnego w aspekcie nowoczesnych paradygmatów pedeutologicznych*. „Szkoła Specjalna”, 1, s. 113-119.
16. Sowa J. (2003), *Integracja osób niepełnosprawnych*. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 356-360.
17. Szczepaniak R. (2007), *Elementy pedagogiki specjalnej*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
18. Wiącek G. (2008), *Efektywna integracja szkolna. Systemowy model uwarunkowań powodzenia w kształceniu integracyjnym*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
19. Wołosiuk B. (2006), *Problemy integracji dziecka niesłyszącego w środowisku wiejskim*. W: J. Bergier, Z. Kubińska, (red.), *Kultura i rekreacja ruchowa w integracji osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 40-45.